

LAIKLİK VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

LAICISM AND FREEDOM OF RELIGION

Korkut KANADOĞLU*

Özet: Sekülerleşmenin kurumsal yapılaşması olarak tanımlanabilecek laikliğin iki yönü bulunmaktadır: Din ve vicdan özgürlüğünün ve farklı anlayışların toplumda bir arada yaşamasını sağlamak ve din istismarcılığının devlet üzerinde vesayet kurmasını engellemek. İşte bu noktada ortaya çıkan katı laiklik-pasif laiklik ayrımı, Anayasa Mahkemesi kararlarını da önemli ölçüde etkilemektedir. Din özgürlüğü, sınırsız kullanabilen bir hak değildir. Din özgürlüğü, çoğunlukla sınırını diğer temel hakların kendisinde bulmakla beraber, farklı topluluklar ve koruduğu alanlar açısından her somut olayda ayrı ayrı yorumlanmalıdır. Makalede din özgürlüğüne ilişkin sorunlar, Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi kararları ışığında ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerizm, Laiklik, Katı Laiklik, Yumuşak Laiklik, Din Özgürlüğü, Forum Internum, Forum Externum.

Abstract: Laicism, which could be described as the institutionalisation of secularism, has two aspects: Guaranteeing the freedom of thought, conscience and religion, enabling the coexistence of different opinions within the society, and preventing the dominance of religious exploitation over the state. At this point, the distinction between absolute and flexible laicism appears and significantly influences the decisions of the Turkish Constitutional Court. The freedom of religion cannot be enjoyed in an unlimited way. Although the limits of the freedom of religion are mostly rooted in other fundamental rights, they should be interpreted differently in each circumstance, depending on various societies and the field of protection of the rights. In this Article, the problems regarding the freedom of religion have been considered in detail in the light of decisions of the Constitutional Court and the European Court of Human Rights.

Keywords: Secularism, Laicism, Absolute Laicism, Flexible Laicism, Freedom of Religion, Forum Internum, Forum Externum.

* Prof. Dr. , Özyeğin Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

I. Laiklik Tanımı

Laiklik kavramı felsefi ve sosyolojik alanda ele alınabileceği gibi siyasi-hukuki açıdan da yorumlanabilir.¹ Buna göre laiklik şöyle anlaşılabilir; “Sayesinde din ve vicdan özgürlüğünün bir arada bulunduğu, herkes için eşit adalet talebine uygun, devletin farklı anlayışların toplumda birlikte yaşamasını sağlamak amacıyla tarafsız (nötr) kalmayı garanti ettiği (ilerici) bir siyasal düzenleme”.² Bu tanıma 1961 ve 1982 Anayasaları’ndan kaynaklanan bir ek de yapılabilir: “Yalnızca din-devlet ayrılığı değil; aynı zamanda din istismarcılığının toplum üzerinde vesayet kurmamasını kontrol hakkı”.³

Laikleşme, sekülerleşmenin kurumsal boyutudur. **Sekülerleşme**⁴, ortak kültürle din dünyasını görece birbirinin içine sokarken, laikleşme herşeyden önce dinin eğitim alanındaki rol ve yerindeki değişimi ortaya koymaktadır. Bu açıdan laiklik işlev değişikliği yarattığı için siyasi çatışmalara yol açmaktadır. Ancak bu değişim gerçekleştiği anda; örneğin bugün laik Fransa’da diğer liberal demokrasilerden farklı nitelikte bir hukuki rejim gerekmemektedir.⁵

Laiklik, sekülerizm gibi terimler tarihsel açıdan Hıristiyan dinindeki halkların ülkelerine özgü olan dini ve siyasi koşullar altında doğmuş olmakla beraber, Türkiye’deki gelişimin İslamlıktaki devletle din arasındaki ilişki tarihinin Hıristiyanlıktaki karşıtlığından farklı oluşu-

¹ Laikliğin bu anlamları için bkz. Yayla A. , *Siyaset Teorisine Giriş*, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 135-136. Ayrıca bkz. Kılıçbay M. A. , “Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, *Cogito, Sy. 1, Yaz 1994*, s. 13-29.

² Milo’ nun tanımını aktaran Bauberot J. , *Laiklik, Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005*, (çev. Er A.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 10.

³ T. Z. Tunaya’nın tanımını aktaran Çelik B. , “Bir Sis Çanı Gecenin İçinde”: Tarık Zafer Tunaya’nın Gazete Yazılarında Türkiye’nin Güncel Sorunları, Tanör Armağanı (Haz. M. Ö. Alkan), Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 126. Aynı yönde bkz. Soysal M. , *100 Soruda Anayasa’nın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 1987, s. 258.

⁴ “Sekülerizm” ve “sekülerist” sözcükleri İngilizceye on dokuzuncu yüzyılın ortalarında “ateist” ve “kâfir” suçlamalarından kurtulmaya çalışan özgür-düşünürler tarafından sokulmuştur, Asad T. , *Sekülerliğin Biçimleri*, (çev. Aydar F. B.), Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.

⁵ Morange J. , “Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik”, *Laiklik ve Demokrasi* (der. İ. Ö. Ka-boğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 134. Bu görüşe karşılık, ABD ve diğer batı Avrupa ülkelerinden farklı olarak Fransa’da (özellikle okullarda) dine yönelik dışlayıcı bir politika izlenegeldiği ileri sürülmektedir, bkz. Kuru A. T. , *Pasif Ve Dışlayıcı Laiklik*, (çev. Babaoğlu E. Ç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 137-138.

na göre anlaşılması gerekir.⁶ Bu nedenle hem bir ideoloji, hem de bir aksiyon olan⁷ laikliğin anlam ve kapsamını belirleme açısından, onun ait olduğu dildeki işlevine bakmak ve değerlendirmeyi buna göre yapmak gerekecektir.⁸

Anayasa Mahkemesi, laikliği hem “Anayasa’da benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce”, hem de “ülkemize özgü ve tarihsel nedenleri bulunan, klasik ve bilimsel tanımlardan ayrılıkları bulunan anlayış ve uygulama modeli” olarak tanımlamaktaydı.⁹ Bu tanım, radikal, militan ve dışlayıcı olarak nitelendirilmiştir.¹⁰ Laiklik tanımına ilişkin içtihadını değiştiren Anayasa Mahkemesi, artık **katı laiklik** anlayışı yerine **yumuşak laiklik** anlayışını benimsediğini ileri sürmektedir.¹¹ Ancak bu yeni içtihadı göre katı laiklik anlayışında dinin, “bireyin sadece vicdanında yer bulan, bunun dışına çıkarak toplumsal ve kamusal alana kesinlikle yansımaması gereken bir olgu” olarak belirtilmesi, evrensel ve felsefi verilere uygun düşmemektedir.¹²

⁶ Berkes N. , Teokrasi ve Laiklik, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 24-25; Feyzioğlu T. , “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”, içinde: Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s. 138-139; Özbudun E. , “Atatürk ve Laiklik”, age. s. 323-324.

⁷ Özek Ç. , Türkiye’de Laiklik, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 6.

⁸ Dinçkol B. , 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Kitap Ticaret, İstanbul 1992, s. 6.

⁹ E. 1989/1, K. 1989/12, Kt. 7.3.1989.

¹⁰ Tanör B. , Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 56. Çağlar da devletin din üzerindeki denetimi anlamındaki laikliği aktif ya da militan laiklik olarak anlamlandırmıştır ve laiklik bir “hümanizma” olabilir mi sorusunu sormuştur, Çağlar B. , “Türkiye’de Laikliğin “Büyük Problem”i Laiklik Ve Farklı Anlamları Üzerine”, Cogito, Sy. 1, Yaz 1994, s. 114-115. Özbudun ise “bir siyaset bilimcimizin” yaptığı adlandırmaya bağlı kalarak, Türk Anayasa Hukuku adlı eserinin daha önceki baskılarında hiç değinmediği (7. Baskı, 2007) bu anlayışı, “dayatmacı laiklik” olarak nitelendirmekte ve “pasif laiklik” tanımını benimsemektedir, Özbudun E., Türk Anayasa Hukuku, 13. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 2012, s. 84-87. Aynı değerlendirme için bkz. Özbudun E. , “Laiklik ve Din Hürriyeti, içinde Demokratik Anayasa (haz. Göztepe E./Çelebi A.), Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 169-177. O “siyaset bilimcimiz”, A. T. Kuru’nun “dışlayıcı” laiklik tanımı için bkz. Kuru A. T. , Pasif Ve Dışlayıcı Laiklik, s. 174-177.

¹¹ E. 2012/65, K. 2012/128, Kt. 20.9.2012.

¹² Ayrıca bu tanım, Anayasa Mahkemesi’nin ilk kez 1971 tarihli Din Hizmetleri Sınıflandırma kararında (E. 1970/53, K. 1971/76, Kt. 21.10.1971) geliştirdiği ve sonraki kararlarında da sürekli kullandığı “Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla sınırlamalar” getirilebileceği yönündeki görüşüyle de örtüşmemektedir.

Yine Mahkeme'nin, benimsediği yumuşak laiklik anlayışının dinin "toplumsal görünürlüğüne imkân tanı"dığı ve "laik bir siyasal sistemde, dini konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı(nın) devletin müdahalesi dışında" olduğuna dair tespitleri doğal sonuçlarına uzatıldığında, bütün toplumsal ve hukuki yaşamın din kurallarının hegemonyası altına girmesi kaçınılmaz olur. "Dinsel inanışlar ve bunlara uygun yaşama hakkı" gerekçesiyle sosyal ve kültürel yaşamın bütün dokularına¹³ din kurallarının ve dinci ideolojinin damgası ister istemez düşecektir.¹⁴

II. Din Özgürlüğünün Niteliği, Yorumu ve Kolektif Kullanımı

Din özgürlüğünün demokratik devlet oluşumu için temel oluşturan niteliği (1), bu özgürlüğün koruduğu farklı alanların geniş yorumlanmasını gerektirmektedir (2). Temel hak ve özgürlükler, aralarında nitelik farkı olmakla birlikte, kaynağı ve amacı bakımından ortak bir temele sahiptir. Temel hak ve özgürlüklerin bu anlamda bir bütün oluşturması, din özgürlüğünün kolektif kullanımı halinde diğer hak ve özgürlüklerle arasında bir ilişki kurulmasına yol açmaktadır (3).

1. Niteliği

Din (ya da inanç) özgürlüğünün, düşünce özgürlüğü gibi özgürlükçü demokratik bir anayasal devlet için kurucu ve temel oluşturan bir anlamı bulunmaktadır. En eski temel haklardan biri olarak inanç özgürlüğü, tarihsel ve sistematik olarak modern bir anayasal devlet olmanın zorunlu koşuludur. Çünkü devletin dinler karşısındaki tarafsızlığı, öncelikle inanç özgürlüğünün tanınmasıyla gelişmiş, devlet de bu özelliğiyle vatandaşların diğer özgürlükleriyle birlikte gelişmiştir. Dinsel, siyasal ya da özel alanda kişiliğin özünü belirleyen tinsel özgürlük, kamusal düşünce oluşumunu gerekli kılar. Kamusal düşünce

¹³ Kürtajın yasaklanmasına, kız ve erkek üniversite öğrencilerinin aynı evde kalamayacağına (<http://gundem.milliyet.com.tr/turkiye-kizli-erkekli-ogrenci/gundem/detay/1788449/default.htm>), başörtüsünün dinimizin gereği olduğuna (http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/5477/Gunay__Ortunme_gerekcesi_dataytadir.html#) yönelik açıklamalar, dinsel hukuku dayatma anlam ve sonucu doğuracak niteliktedir.

¹⁴ Tanör B. , Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 57.

oluşumu, batılı çağdaş devletlerin temelini oluşturur; basın, düşünce ve bilim özgürlükleri, tarihsel gelişimleri bakımından din özgürlüğüne kadar geriye gider. Tinsel ifade özgürlüğünün bu yüksek derecesi, düşünme özgürlüğü ve tüm yaşam alanlarındaki kitlesel iletişim hakkıyla ifade edilebilecek insan onurundan kaynaklandığı gibi, aynı zamanda anayasal devlet olmanın da önemli koşullarındandır.¹⁵ Kamusal alanda düşüncelerin özgür ve açıkça tartışılması ve sorunların belirlenmesi ve çözümüne ilişkin yaratıcı çeşitlilik, olguların çarpıtılarak görüş oluşturulmasını engellediği gibi demokratik anayasal devletin güçlü yanını ortaya çıkarmaktadır. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) da düşünce ve bilgi edinme hakkının işlevini bu yönde anlamaktadır.¹⁶

Din özgürlüğünün korunması, devletin ideolojik ve dinsel tarafsızlığını garanti edecek¹⁷, böylelikle siyasal yaşam için zorunlu olan demokrasi gibi değerlerin istikrar kazanmasına yardım edecektir. Şeriat talebi ise çok yönlü bir olgudur; yozlaşmış yöneticiler onu benimseyerek (kullanarak) meşruiyet kazanmaya çalışırlar.¹⁸

2. Temel Hakkın Koruma Alanının Geniş Yorumu (Farklı Koruma Alanları)

Tinsel tüm özgürlüklerde olduğu gibi din özgürlüğünün de temel hak koruma alanı farklı bileşenlere sahiptir ve geniş yorumlanmaktadır. Din özgürlüğü, Anayasa'nın 24. maddesinde kapsamlı biçimde tanınmış ve güvence altına alınmıştır. Madde metni, toplam beş temel hak içermektedir; **vicdan özgürlüğü, dini inanç özgürlüğü, kanaat özgürlüğü, dini inancını gösterme ve dinsel ibadetin (forum externum) korunması ve dini eğitim özgürlüğü.**¹⁹ Din özgürlüğü, klasik ve

¹⁵ Morlok, in: Dreier, GG, 2. Auflage, 2004, Art. 4, Rn. 41.

¹⁶ Schulze-Felitz H. , "Meinungs- und Religionsfreiheit im verfassungsrechtlichen Vergleich", JÖR N.F. 59, s. 260.

¹⁷ Alman Federal Anayasa Mahkemesi'nin bu yöndeki kararları için bkz. BVerfGE 19, 216; 33, 28; 93, 1.

¹⁸ Zubaida S. , İslam Dünyasında Hukuk Ve İktidar, (çev. Birinci Kocoğlu B./Hacak H.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 11.

¹⁹ İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin (İHAS) 9. maddesi dört koruma alanı içermektedir. Madde metninde açıkça ifade edilenler, düşünce , vicdan ve din özgürlüğü iken, 1. fıkrada kanaat özgürlüğünün de korunduğu anlaşılmaktadır. Alman Anayasası'nın 4. maddesinden ise üç temel hak alanı elde edilmektedir; din ve dünya görüşü özgürlüğü, vicdan özgürlüğü ve vicdani red hakkı.

liberal bir özgürlük olarak tüm temel hak ve insan hakları belgelerinde yer almaktadır.²⁰

Bu kapsamıyla “bütün (tek) bir temel hak” olarak etkisini gösterdiği de kabul edilmektedir.²¹ Örneğin Alman Federal Anayasa Mahkemesi’ne göre, Alman Anayasası’nın 4. maddesinin sözel ve sistematik yorumunun telkin ettiği koruma, inançları doğrultusunda yaşama, buna uygun giyinme, ebeveyn olarak çocuklarının dinsel eğitimi vermeyi de kapsar.²²

İnsanın kendisini ruhsal olarak belirlemesini koruyan bu haklar, aynı zamanda toplumsal barış ve çoğulculuğa hizmet eden anlamlı bir azınlık hakkıdır. Dinler, devlet sınırlarıyla bağlı olmadığından ve dine müdahalenin en uzak bölgelerde bile dinsel topluluklar üzerinde etkileri olduğundan, dinin ulusal düzeyde korunması, uluslararası barışa da katkı yapacaktır.²³ Devletin, dini üçüncü kişilerin saldırılarına karşı koruma yükümlülüğü, din karşıtı düşünce açıklamalarında söz konusu olabilmektedir. Dine hakaret kabul edilen bir filme yayın izni verilmemesi, elkonulması veya yasaklanması ya da dini propagandanın engellenmesi gibi koruma önlemleri, din özgürlüğü ile ifade ve sanat özgürlükleri arasında bir tartıyı gerektirir. İHAM, bu tartımda taraf devlete geniş bir değerlendirme serbestliği tanımaktadır.²⁴ Bu olaylarda belirleyici ölçütler, dini duyguların “temelsiz bir aşağılamayla” zarar görüp görmediği, dinsel bir nefrete sevk edip etmediği ve önlemin ölçülü olup olmadığıdır.²⁵

3. Temel Hakkın Kolektif Kullanımına Katkı

İnanç özgürlüğünün salt kişisel boyutu aşılmışsa, bu özgürlük bireysel özgürlüğün gerçekleşmesi için bir yardımcı olarak kolektif

²⁰ Örnek olarak 1776 Virginia İnsan Hakları Bildirgesi (16. Bölüm), Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (md. 10), İHAS (md. 9).

²¹ Kloepfer M. , Verfassungsrecht Band II, Grundrechte, Verlag C. H. Beck, München 2010, s. 240.

²² BVerfGE 24, 236, 245; 32, 98, 106; 108, 282, 297.

²³ Son dönemde “Müslümanların Masumiyeti” isimli film, İslamofobi ve ifade özgürlüğü tartışmalarını alevlendirmiştir, bkz. Küçük T. S. , “Batı’nın İki Yüzü: İslamofobi ve İfade Özgürlüğü”, Cumhuriyet, 5.11.2012.

²⁴ İHAM, 13.9.2005, İ.A. v. TUR, Nr. 42571/98, Prg. 25.

²⁵ İHAM, 31.1.2006, Giniewski v. FRA, Prg. 52 (bir papalık genelgesine yönelik eleştirinin mahkum edilmesi).

özgürlük kullanımının kurumsal yapısı içinde değerlendirilmelidir. Örneğin bireysel düşünce özgürlüğü, söz, yazı ve resim ile yapılan açıklamaları korur. Ne zaman ki düşünce açıklamaları kitle iletişim araçlarıyla yayılıyorsa, bireysel iletişim aşılmış ve Anayasa'da yer alan bir başka özgürlük (basın) ek olarak devreye girmiştir. Bu özgürlük ise kendi hukuksal rejimine tabidir; kendine özgü tehlike hallerini içerir (Anayasa md. 28/4-8). Yaygın medya, bireyler arası somut yaşam ilişkisi biçimindeki iletişimden farklı olarak özellikle süreklilik gösterir. Şöyle ki, medyada yer alan açıklamanın içeriği bakımından ölçüt, düşünce özgürlüğü olarak kalır; bunun yanında kurumsal yapıyla ilgili medyaya özgü herşey, özel olarak düzenlendiği basın (medya) özgürlüğüne bağlıdır. Yayının şekli, türü, içeriğini belirleme hakkı, özellikle bu kapsamda yer alır.²⁶

İlk baştan beri dinsel kurumlar, inanç hürriyeti için kurucu olan grup halindeki boyutu oluşturmaktadır. Böylelikle bireylerin inanç özgürlüğü desteklenmekte ve din özgürlüğünün işlevsel olarak kullanılması ve gerçekleştirilmesi sağlanmaktadır. Bu bakımdan dini topluluklar (cemaatler) özel hukuk tüzel kişileri olarak (örneğin dernekler) din özgürlüğüne dayanabilirler mi? Bireysel dini özgürlüklerle kurumsal dini özgürlüklerin ilişkisi günümüzün tartışma konuları arasında yer almaktadır.

III. Din Özgürlüğünün Anlamı ve Koruma Alanı

Din özgürlüğünün ne anlama geldiği konusundaki temel sorun şudur: İlgili topluluğun kendi tanımını mı bir bütün olarak kabul edilecek, yoksa dışarıdan nesnel bir standart mı getirilecek? Buradaki belirleyici ölçüt, temel hak süjesinin dinsel inancı ve dini topluluğun kendi anlayışı değildir. Bu nedenle bir topluluğun, bir dine inandığı ve bir dini cemaat oluşturduğuna dair kendi anlayışı ve iddiası, kendisi ve üyeleri için din özgürlüğüne dayanmayı her zaman haklı kılmaz. İHAM, ortalama (karma) bir çözümü benimsemiştir. Buna göre ilgili-nin kendi anlayışı, en azından bir çıkış noktası olarak kabul edilmeli, fakat dışarıdan da asgari koşullar getirilmelidir. Bu anlamda en azın-

²⁶ Basın rejimine ilişkin bkz. İçel K./Ünver Y. , Kitle İletişim Hukuku, 9. Bası, Beta Basım Yayım, İstanbul 2012, s. 91-118.

dan “teşhis edilebilir bir din” olması gerekir.²⁷ Buna göre, bir dinsel görüş, belirli ölçüde inandırıcılık, ciddilik, bağlam ve anlama sahipse korunur.²⁸ Burada söz konusu olan şekli özelliklerdir; Madde 9’un koruması, hiçbir biçimde görüşün dini açıdan sağlam ya da haklı oluşuna bağlı kılınmaz.

İHAM yeni kararlarında, örneğin “Scientology” nin bir din olup olmadığı sorununda, ikincillik ilkesine dayanarak çözümü iç hukuk düzenlemelerine bırakmaktadır.²⁹ Örneğin Almanya’da sadece din ve inanca dayalı bir davranış, bu özgürlüğün koruma alanına girmektedir. Bu tür bir davranışa dayanak oluşturan görüşün de tinsel içeriği ve dış görünümü ve güncel yaşam gerçekliği, kültürel gelenek ve genel olarak din bilimi anlayışına göre din olarak kabul edilmesi gerekir.³⁰ Bu anlamda anayasanın koruması altındaki din ve dünya görüşünden insan varlığının anlamı, insanın kendisini çevreleyen dünyasal ve dünya dışı gerçeklikle veya bundan kaynaklanan önemli yaşam ilkeleyle ilişkisi konsepti anlaşılmaktadır.³¹

İHAM, pragmatik nedenlerle din kavramının sabit bir tanımını vermekten kaçınmaktadır. Sadece büyük dinler değil, yeni dinsel hareketler de bu özgürlüğün koruma alanına girebilmektedir. Mahkeme, semavi dinler ve Budizm gibi temel inanç sistemlerinin yanı sıra Krişna inancı, Yehova Şahitliği, Tanrısal Işık Merkezi gibi inanç sistemlerini de 9. madde kapsamında değerlendirmektedir.³²

Bu özgürlük üç faaliyet alanını korumaktadır; inanç ve vicdan (düşünme), açıklama (konuşma) ve eylem. İçsel din özgürlüğü (forum internum) altında ilk faaliyet (düşünme) yer alır ve bir dini görüşü benimsemek ve değiştirmek hakkı korunur. Bu bağlamda inanç, insanın Tanrı ve öbür dünyaya ilişkin iç görüşünü ifade eder. İnanç özgürlüğü kapsamlıdır; sadece dinlerle ilgili değildir; ateizm, pasifizm, materya-

²⁷ İHAM, 4.10.1997, X v. VK, Nr. 7291/75 (Bir hükümlünün iddia ettiği “Wicca” dininin kayda geçirilmesi talebinin reddi, İHAS md. 9’u ihlal etmez.).

²⁸ İHAM, 7.12.2010, Jakobski v. POL, Nr. 18429/06, Prg. 44.

²⁹ İHAM, 1.10.2009, Kimlya vd. v. RUS, Nr. 76836/01, Prg. 79.

³⁰ Somut olayda Alman Federal Anayasa Mahkemesi, Şii İslam’dan kaynaklanan Bahailiği bir din olarak tanımıştır; bkz. BVerfGE 83, 341, 353.

³¹ Listl J. , “Das Grundrecht der Religionsfreiheit in der Rechtsprechung der Gerichte der Bundesrepublik Deutschland, Duncker und Humblot, Berlin 1971, s.362

³² Ağırbaşı Ş. , “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din Ve Vicdan Özgürlüğü” , TBB Dergisi, 2012 (101), s. 86.

lizm, monizm ve panteizm gibi ideolojileri de içerir. **Vicdan** sözcüğünden de insanın ahlak kuralları ve kendisini yükümlü kılan güçler karşısındaki bilinci anlaşılır. Kişinin, düşüncesi gereği değiştiremeyeceği konumunu koruyan vicdan özgürlüğü temel hakkı, böylelikle öznel hakları güvence altına alması yanında, yüksek anayasal derecede bir ilkedir. İçsel din özgürlüğü (forum internum) altındaki ikinci faaliyet ise dini kanaatini (vicdan ve inancını) açıklama ya da buna dayalı kararların açıklanmasıdır.

İnanç özgürlüğünü koruma anlayışı, daha ilk adımda kendi inancına göre din olarak ortaya çıkan, devletin salt kendi ölçütleriyle işlevsel açıdan değerlendirmesini yasaklamaktadır. Ancak ikinci adımda bir belirlilik denetimine izin verilmektedir. Bu nedenle yargının kararlarında ön planda olan dinsel girişimlerin kamuoyundaki aktif etkisi değil, devletin somut olayda bireyin din özgürlüğü aleyhine olan uygunsuz isteğine karşı bireysel korumadır. Bu bağlamda din özgürlüğü, dini inançları gereği yaşam kurtaran kan naklini reddetmenin cezasız kalmasını güvence altına alır.³³ Ancak bu bağlamda yaşamını dini ilkelere göre yönlendirme hakkı, hukuk düzenine aykırılıklar için bir gerekçe oluşturmayacağı gibi suç teşkil eden davranışların cezai yaptırımından kurtulma olanağı da vermemelidir. Nitekim askeri harcamaların finansmanında da kullanılan verginin ödemesi zorunluluğu vicdan özgürlüğüne aykırı olmadığı³⁴ gibi elektrik faturasının nükleer santrallardan üretilen akıma karşılık gelen kısmının ödenmesinden kaçınma hakkı da bulunmamaktadır³⁵.

Dışsal din özgürlüğü (forum externum) ise kamu alanında bir dini inancı gösterme ve ona uygun davranma hakkını korur (dini ibadet, öğrenim vb.).

Pozitif din özgürlüğüyle birlikte negatif din özgürlüğü de korunur.³⁶ Bir dini inanca sahip olmamak, dini inancını açığa vurmamak zo-

³³ Kocanın kendi inançlarına aykırı olarak karısını kan nakline ikna etmemesi nedeniyle cezalandırılmayacağına ilişkin Alman Anayasa Mahkemesi'nin "üfürükçü" kararı için bkz. BVerfGE 32, 98, 109; bir Yehova şahidinin dini nedenlerle kan naklini reddetme hakkını tanıyan İlionis Yüksek Mahkeme kararı için bkz. 205 N. E. 2d 442 (1965).

³⁴ Çünkü verginin kullanılma amacı, vergi ödeyenlerden hiçbiri tarafından etkilenemez, İHAK, 15.12.1983, C. V. VK, Nr. 10358/83.

³⁵ Bkz. NJW 1983, s. 32.

³⁶ Bu ayırım, "dine özgürlük" ve "dinden özgürlük" olarak da ifade edilmektedir,

runda olmamak, tüm dinler karşısında kayıtsız kalmak özgürlüğünü korur. Negatif din özgürlüğüne ilişkin İHAM, Türkiye aleyhinde verdiği kararlar, nüfus cüzdanında kişinin dini mensubiyetini belirtmesi zorunluluğunun, İHAS md. 9'u ihlal ettiğini saptamıştır.³⁷ Ancak gerek Anayasa Mahkemesi³⁸ gerekse Danıştay³⁹, negatif din özgürlüğünü ihlal eden kararlar vermiştir. Oysa negatif din özgürlüğü, özellikle güçlü bir korumaya sahiptir. Dini inancın açıklanmaya zorlanması, bir sınırlama olanağı olmaksızın negatif din özgürlüğünü ihlal eder. Örneğin milletvekilinin ya da mahkemede şahidin dini yemin zorunluluğu, bu özgürlüğün ihlaline neden olur.⁴⁰

Türkiye'de din uygulaması ile ilgili asıl özgürlük sorunu, çoğunlukla negatif din özgürlüğü bağlamında ibadete zorlanma biçiminde kendini göstermektedir. Bu konudaki baskı ve zorlamalar hem görevlilerden, hem de özel kişilerden gelmektedir.⁴¹

Dışsal din özgürlüğü de bu tür sorunların yaşandığı bir diğer alandır. Dini sembollerin sergilenmesi ve dini yemek hükümlerine uyulması da bu özgürlüğün koruma alanındadır. İHAM, türbanın üniversitelerde yasaklanmasını, İHAS'a uygun bulmuş⁴², beden dersinde

37 bcz. Vural H. S. , Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence, s. 294. Negatif din özgürlüğüne ilişkin İHAM, Türkiye aleyhinde verdiği kararlar, nüfus cüzdanında kişinin dini mensubiyetini belirtmesi zorunluluğunun, İHAS md. 9'u ihlal ettiğini saptamıştır. Işık v. TUR, Nr. 21924/05.

38 Anayasa Mahkemesi'ne göre; "Nüfusa kaydolunurken kişinin, Anayasa'nın öngördüğü anlamda dinî inanç ve kanaatlerinin değil, sadece kişinin özgün durumu yönünden kamu yararı, kamu düzeni ve sosyal gereksinimlerle ilgili olarak gözönünde bulundurulmak üzere dininin ne olduğunun açıklanması söz konusu olmaktadır ki, bu kuralın da zorlayıcı bir niteliği ve zorlama ile bir ilişkisi bulunmamaktadır.", (E. 1995/17, K. 1995/16, K.t. 21.06.1995).

39 Danıştay ise din hanesine "Bahai", "Gök-Tanrı" ve "Yehovanın Şahidi" dinlerinin yazılması istemini reddeden idari kararların iptali istemini reddeden mahkeme kararlarını onamıştır. Kararlar için bkz. Erdem Karahanogulları Ö. , "Danıştay Kararlarında Din, Vicdan, Düşünce Özgürlüğü", http://www.yargitay.gov.tr/abroje/belge/sunum/rt5/Karahanogullari_DinOzgurlugu.pdf.

40 İHAM, 18.2.1999, Buscarini v. SMR, Nr. 24645/94 (milletvekilinin dini yemin zorunluluğu), İHAM, 21.2.2008, Alexandridis v. GRE, Nr. 19516/06 (avukatın, Yunan-Ortodoks kilisesine mensup olmadığını açıklamak zorunda bırakacak yemini etmektan kaçınması).

41 Bu konudaki çok sayıda örnek için bkz. Tanör B. , Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, s. 48-49.

42 İHAM, 10.11.2005, Şahin v. TUR, Nr. 44774/98, Prg. 78. Bu karara ilişkin bir tahlil için bkz. Ulusoy A. , "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Üniversitelerde Türban Yasağına İlişkin Kararları Üzerine Notlar", AÜHFDC C. 53, Sy. 4, 2004, s. 12134.

türbanını çıkarmak istemeyen öğrencinin okuldan atılmasının da 9. maddeyi ihlal etmediğine karar vermiştir⁴³. Budizm inancına sahip bir mahkumun vejeteran yemek talebinin, cezaevi yönetimi tarafından reddedilmesi ise 9. maddeyi ihlal etmektedir.⁴⁴

Buna karşın dinsel güdülü her hareket, korunan bir dini uygulama değildir. Eylemin, ilgili din veya dünya görüşüyle tipik bir bağlantısı olmalıdır. Yalnızca hazırlayıcı veya destekleyici bir eylemin (örneğin ekonomik faaliyetler) din özgürlüğünün koruma alanına girip girmediği, anayasal açıdan belirgin değildir. Korumadan yararlanabilmesi için eylem salt ticari nitelikte olmamalı ve saf kişisel motivasyondan kaynaklanmamalıdır. Buna göre eylem ile din arasında organik ve maddi bir bağlantı olmalıdır. Örneğin dini bir toplantı vesilesiyle yapılan gıda maddesi satışı, din özgürlüğünün korumasından yararlanamaz. Belirli dinsel gruplardan yüksek miktarda para toplanması gibi dinsel süsle bezeli ekonomik güdülü eylemler de bu koruma alanına girmez⁴⁵. Aynı şekilde kendi toprağına gömülme isteğı de dini bir uygulama değildir. Nitekim benzer bir olayda, Danıştay, eski Bakan Y. Özal'ın vasiyeti üzerine Süleymaniye Cami Haziresine gömülmesine ilişkin Bakanlar Kurulu kararını iptal etmiştir.⁴⁶

Bireysel din özgürlüğü yanında toplu (kolektif) din özgürlüğü de koruma altındadır. Bir dini cemaat kurma hakkı, din özgürlüğüne girer. İHAM'a göre bu hak, bu dini cemaatin iç hukukta hak ehliyeti talep etmesini de kapsar.⁴⁷ Burada dernek kurma özgürlüğüne ilişkin

⁴³ İHAM, 4.12.2008, Dorgu v. FRA, Nr. 27058/05.

⁴⁴ İHAM, 7.12.2010, Jakobski v. POL. , Nr. 18429/06.

⁴⁵ Winter J. , Staatskirchenrecht der Bundesrepublik Deutschland, 2. Auflage, Luchterhand 2008, s. 117.

⁴⁶ Danıştay 10. Dairesi'ne göre; "Hukukumuzda, Bakanlar Kuruluna, "türbe" ihdas etmek, cami haziresine defne izin vermek yolunda yetki veren bir yasa hükmü bulunmamaktadır. Aksine, Anayasanın 153'üncü maddesi ile "devrim yasa"sı olarak nitelendirilen 1930 yılında yürürlüğe konulmuş bulunan 677 sayılı Yasayla, o tarihe kadar mevcut türbeler ilga edildiği gibi, bunları yeniden ihdas edenler hakkında da para ve hapis cezaları öngörülmüştür. Bu nedenle Yusuf Bozkurt Özal'ın cami haziresine gömülmesine izin veren Bakanlar Kurulu Kararı öncelikle yetki yönünden 677 sayılı Yasaya aykırı düşmektedir.", <http://www.danistay.gov.tr/kerisim/ozet.jsp?ozet=metin&dokid=23424> .

⁴⁷ İHAM, Yehova Şahitleri Cemaati v. AUT, Nr. 40825/98. Yargıtay'ın bu konuda üç önemli kararı bulunmaktadır. Bunların ilkinde, Yehova Şahitliği, "bir din veya mezhep", ikincisinde "Yehova Şahitliği Mezhebi», üçüncüsünde (Ceza Genel Kurulu kararı) "mezhep" (bir muhalif üye "tarikat") deyiimiyle nitelendirilmiştir, bkz. Tümer G., "Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı",

boyut da dikkate alınır. Bu dini cemaatin yönetsel özerkliği, toplu din özgürlüğüne girer. İç örgütlenmesini düzenleyebileceği gibi kimin üye olup olamayacağını da belirleyebilir.⁴⁸

Devlet ve dini cemaatler arası ilişkilerin düzenlenmesinde, AİHS'in anlam ve önemi giderek artmaktadır. Buradaki çekirdek nokta, **devletin tarafsızlığı ilkesidir**.⁴⁹ Devlet, yasa yapımında ve farklı cemaat ve inanç gruplarına yaklaşımında tarafsız (nötr) davranmakla yükümlüdür. Devletin tarafsız davranma yükümlülüğünün, kültürlerarası çatışma hallerinde bazı sınırlamalara uğraması söz konusu olabilir. Kimse, farklı bir kültürel kimliği, kendisinininki olarak kabul etmek zorunda değildir. Buna ilişkin cinsiyet eşitliği alanından birçok örnek verilebilir: Kızların zorla evlendirilmesi, dini ritüeller sırasındaki sakatlamalar, kızların eğitimden yoksun bırakılması, namus cinayetleri ve düşünce yasakları dinsel veya kültürel kökenlerle hoş görülemez.

Tarafsızlık yükümlülüğü, **eşit davranma ilkesine**⁵⁰ de kaynaklık eder.⁵¹ Devletin, inanç içeriklerinin meşruluğu hakkında her türlü gö-

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9838.pdf>. Nihayet Yehova Şahitleri hakkında verdiği önemli kararında Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 26.5.1986 tarih ve E:1985/9, K:1986/293 sayılı kararında, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, laik bir devlet olduğu, laik devletin ise dinler karşısında tarafsız kalarak resmi bir devlet dini kabul etmemeyi temel ilke olarak benimsediği, laik devlet sistemini benimseyen T.C. Devletinde, kişinin dini inancını din sayıp saymama yetkisinin, devlete ve onun herhangi bir organına ait olmadığı, her türlü dinsel inancın, Anayasa güvencesi altında olduğu, Yehova Sahitliğinin de bir dini görüş ve düşünce sistemini içerdiği, dolayısıyla Anayasanın teminatı altında bulunduğunu belirtmiştir (YKD. C. 13, Sy. 4, s. 597-620).

⁴⁸ İHAM, 17.6.2007, Svyato-Mykhaylivska v. UKR, Nr. 77703/01, Prg. 146.

⁴⁹ TESEV için Konda Araştırma Şirketi tarafından 22-23 Eylül'de yapılan Anayasa dair tanım ve beklentiler anketine göre, toplumun yarısı laikliğin Anayasada aynen kalması gerektiğini (yüzde 50,6), beşte ikisi ise kalması gerektiğini ancak "devletin tüm dinlere aynı mesafede olacağı şekilde yeniden tanımlanması" gerektiğini düşünüyor. Her on kişiden biri ise laikliğin anayasadan tamamen çıkarılması gerektiği görüşünde, bkz. <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/galeridetay.aspx?cid=62865&rid=4369&p=1&hid=21986303> (22.11.2012).

⁵⁰ Anayasa Mahkemesi'nin Semavi Dinler kararı, din özgürlüğü alanında eşitlik ilkesinin uygulanmasına yönelik örnek bir karardır, E. 1986/11, K. 1986/26, Kt. 4.11.1986.

⁵¹ Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın hazırladığı İmar Kanunu'nda değişiklik öngören taslak düzenlemeye göre, 100'den fazla dairesi olan konut siteleri, alışveriş merkezi, işhanı, sanayi tesisleri, kongre merkezi, yurt binaları, spor tesisleri, otogar, havalimanı ve otellerin hepsinde 'mescit' açılması zorunluluğu olması (bkz. <http://onedio.com/haber/oyle-bir-torba-yasa-hazirladilar-ki-cok-tartisilacak--46037>), devletin içsel din özgürlüğüne müdahale ederek aşılama yasasını ihlal ettiği gibi

rüş açıklaması yasaktır.⁵² Zira devletin tarafsızlığı ilkesinin en önemli sonuçlarından biri de “özdeşleştirme yasağı”dır. Buna göre devlet, belirli bir din ya da dünya görüşünü, kendisinininki yapamaz ve içeriksel olarak bununla özdeşleşemez. Özgürlük güvenceleri genel olarak, özellikle de din özgürlüğü, kendi içine kapalı tekçi toplumları kabul etmez.⁵³

Aynı şekilde idarenin sunduğu finansal desteklerin, devletin tarafsızlığı ilkesine aykırı olmaması gerekir. Bu konuda Danıştay Sekizinci Dairesince verilen 2005 tarihli bir kararda, Protestan kilisesinin bedelsiz su kullanım hakkından yararlandırılması isteminin zımnen reddine ilişkin işlemin iptali istemiyle açılan davayı reddeden İdare Mahkemesi kararı “hizmet sunumunda dinsel farklılık gözetmesi düşünülemez” gerekçesiyle bozulmuştur.⁵⁴ Alman Federal Anayasa Mahkemesi de Brandenburg eyaletince yahudi cemaat yaşantısının desteklenmesini onaylamıştır.⁵⁵

Buna karşılık bir grup vatandaşın, Alevilere din hizmetinin kamu hizmeti olarak sunulması, cemevlerine ibadethane statüsü kazandırılması ve Alevilerce yetkin kabul edilen kişilerin kamu görevlisi olarak istihdam edilmesi istemi, Diyanet İşleri Başkanlığı’nca, yürüttüğü hizmetlerin mezhepler üstü ve umumi olduğu, bunlardan herkesin eşit ölçüde yararlanma hakkı olduğu, mevzuat ve yargı kararları çerçevesinde cemevlerine ibadethane statüsünün verilmesine hukuken olanak bulunmadığı, kamu görevine girmek isteyen bazı şahıslara, mezhep ve meşreplerine, dini inanış ve pratiklerine göre ayrıcalık tanınamayacağı gerekçeleriyle reddedilmiştir. Sözü edilen işlemin iptali istemiyle açılan dava ise Ankara İdare Mahkemesi’nin, Danıştay’ın da onadığı kararıyla⁵⁶ reddedilmiştir.

Başbakan Yardımcısı B. Bozdağ’ın, Alevilerin cemevleriyle ilgili taleplerinin karşılanabilmesi için Devrim Yasalarından biri olan tekke

⁵² eşit davranma ilkesine açıkça aykırılık oluşturmaktadır. Başbakan R. T. Erdoğan, “Bu teröristlerin yeri belli, bunlar Zerdüş’t.” ifadesiyle belli bir dini inancı değersizleştirmiştir, <http://www.ozgurdurum.net/Siyaset-erdogan-bu-teroristler-zerdust-110087.html> (21.11.2012).

⁵³ Winter J., Staatskirchenrecht der Bundesrepublik Deutschland, s. 66.

⁵⁴ Danıştay Sekizinci Dairesi, E: 2004/4350, K: 2005/809, k.t.: 22.02.2005.

⁵⁵ BVerfGE 123, 148.

⁵⁶ Danıştay Onuncu Dairesi, E: 2008/3098, K: 2010/475, k.t.: 02.02.2010.

ve zaviyelerin kapatılmasını sağlayan yasanın kaldırılması gerektiği yolundaki açıklaması⁵⁷, hukuksal gerçeklikle bağdaşmamaktadır.⁵⁸ 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Yasa ve Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanununun Tatbik Suretini Gösterir Nizamname'nin 3. maddesi dışında mevzuatımızda «ibadethane»yi tanımlayan, bir yerin ibadethane olarak kabulü için aranan unsurları gösteren düzenlemelere yer verilmemektedir. Buna karşılık mevzuat «ibadethane» kavramına kimi hukuksal sonuçlar yüklemektedir. Nitekim, 3194 sayılı İmar Yasası'nda, bu Yasa'da geçen "bina" kavramının insanların ibadet etmelerine yarayan yapıları da kapsadığı belirtilmiştir.⁵⁹ Diğer yandan Türk Ceza Yasası'nın 153. maddesinde, ibadethanelere, bunların eklentilerine ve buralardaki eşyaya yıkmak, bozmak veya kırmak suretiyle zarar vermek, kirletmek eylemleri suç olarak nitelendirilmiştir.

Gerek 3194 sayılı Yasa'nın imar düzenlemesi sırasında yapılması için yer ayrılmasını istediği, gerek Türk Ceza Yasa'nın koruduğu "ibadethane", hiç bir ayırma tabi olmaksızın tüm din ve inanç sistemlerinin ibadet yerlerini kapsamaktadır. Cem evlerine ibadethane statüsü verilmesine hukuken olanak bulunmadığı yolundaki görüş, sözü edilen yerleri değinilen hukuk metinlerinin kapsamının dışında bırakarak yasama yetkisinin genelliği ilkesiyle bağdaşmayacağı gibi güncel yaşam gerçeği ve kültürel geleneğin ürünü bir dini topluluğun inanç içeriğinin meşruluğu hakkında karar vererek tarafsızlık ilkesini de ihlal etmektedir. Devletin dinsel ve ideolojik tarafsızlık yükümlülüğü, etkin bir temel hak korumasının gereklerine uygun, olabildiğince farklılaşmayan, genel geçerliliğe sahip ve dinsel ve ideolojik bir bakış açısıyla bağlı olmayan tanımlar kullanılmasını gerektirir. Bu tanımlar, din ve

⁵⁷ Bkz. <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=376652> (19.11.2012).

⁵⁸ Nihayet Milletvekili Özdalga'nın, TBMM Başkanlığı yerine önce AKP Meclis Grubu'na verdiği Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nun kaldırılması teklifi (bkz. http://www.zaman.com.tr/politika_tekke-ve-zaviyeler-kanunu-kaldirilsin-teklifi_2166019.html), Anayasa'ya da aykırıdır. Zira "İnkılap Kanunları", Atatürk ilke ve inkılaplarını somutlaştırması nedeniyle Anayasa'ya uygunluk denetiminde kullanılan bir ölçü norm olarak anayasallık blokuna dahildir, bkz. Özbudun E., Türk Anayasa Hukuku, s. 415.

⁵⁹ Sözü edilen Yasa'nın ek 2. maddesinin Hükümet "Gereğesi"nde, getirilen düzenlemeyle farklı din ve inançlara sahip yurttaşların ibadet hürriyetlerini din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde kullanmalarının sağlanmasının amaçlandığı belirtilmektedir.

dünya görüşü özgürlüğünün belirli fiili özelliklerini hukuken kullanılabilir şekilde tespit etmelidir. Somut olayda neyin bir din ya da dünya görüşünün uygulaması olarak geçerli olduğunun saptanması için bu kavramların dünyasal bir kılıf içinde tanımlanması gerekir.⁶⁰

Nitekim son olarak Ankara 16. Hukuk Mahkemesi'nde 20.22.20012 günü görülen "Çankaya Cemevi Yaptırma Derneği" kapatma davasında Mahkeme, Yargıtay 7. Hukuk Dairesi'nin 'cemevi ibadethane değildir' gerekçesiyle derneği kapatma yönündeki kararını hukuka uygun bulmayarak daha önce 'cemevinin ibadethane olduğu' doğrultusunda verdiği kararında haklı olarak direnmiştir.⁶¹

IV. Din Özgürlüğünün Sınırlandırılması

Dinle ilişkili bir davranış devlet tarafından zorlaştırılıyor ya da olanaksız hale getiriliyorsa, din özgürlüğüne bir müdahale vardır. Dini cemaatler için propaganda yasağı (proselytizm⁶²), türban yasağı⁶³,

⁶⁰ Müller-Volbehr J. , "Das Grundrecht der Religionsfreiheit und seine Schranken", DÖV 1995, s. 302

⁶¹ Ankara'da kurulan "Çankaya Cemevi Yaptırma Derneği" tüzüğüne "Derneğin amacı Çankaya'da Aleviler için Alevi inancının ve ibadetinin merkezi olan cemevleri yapmak ve yaptırmak" şeklinde bir madde koymuş, fakat Ankara İl Dernekler Müdürlüğü'nün itirazı ile Cumhuriyet Başsavcılığı, tüzüğünde "cemevlerini ibadet yeri olarak" nitelendirdiği için Çankaya Cemevi Yaptırma Derneği hakkında kapatma davası açmıştı. Ankara 16. Asliye Hukuk Mahkemesi'nde görülen davada, mahkeme dernek lehinde açılan davayı "Cemevleri yüzyıllardır Alevilerin ibadet yeri olarak toplumca bilinmiş ve kabul görmüştür. Derneğin tüzüğünde yazılı bulunan 'Cemevleri ibadethanedir' hükmü Anayasa'nın 2. maddesine aykırılık taşımadığı gibi kanunlarla da yasaklanmamıştır" gerekçesiyle reddetmiş ve derneğin faaliyetlerine izin vermişti. Mahkemenin bu kararı savcılık tarafından temyiz edilince, dosyayı görüşen Yargıtay 7. Hukuk Dairesi, Ankara Asliye Hukuk Mahkemesi'nin kararını oy çokluğuyla bozmuştu. Yargıtay bozma gerekçesini Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "633 sayılı Yasa ve düzenlemeler karşısında cami ve mescit dışında bir yerin ibadethane olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığı" yönündeki görüşüne dayandırmıştı, bkz. <http://www.yurtgazetesi.com.tr/yasam/mahkeme-ismarci-cemevi-ibadethanedir-h23261.html> (22.11.2012).

⁶² İHAM, Kokkinakis v. GRE kararında (25.5.1993, Nr. 348/421) prozelitizmi, maddi ya da sosyal avantajlar sağlama, sıkıntı içindeki kişilere baskı uygulama, beyin yıkamaya dayalı faaliyetler olarak niteleyip, düşünce, din ve vicdan özgürlüğüyle bağdaşmazlığının altını çizer. Bkz. Öktem A. E. , Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Liberte Yayınları, Ankara 2002, s. 418-419.

⁶³ İHAM'a göre; "Devletin, zıt dini görüşlere sahip grupların birbirini hoşgörmesini garanti etme yükümlülüğü, cinsiyetlerin eşitliği ve laiklik değerleri" dikkate alındığında türban yasağı, ölçülüdür (İHAM, 10.11.2005, Şahin v. TUR, Nr. 44774/98). Fransa'da türban yasasına ilişkin tartışmalar için bkz. Scott J. W. , Örtünmenin

askeri hizmet yükümlülüğü, dini yemin zorunluluğu, bireysel din özgürlüğüne yapılan tipik müdahale örnekleridir. Toplu din özgürlüğü için tipik müdahale ise dini cemaatlerin geciktirilen ya da reddedilen resmi başvurularına ilişkindir. Ancak İHAM, dini tatili kutlamak isteyen başvurunun, görevini yerine getirmediği için cezalandırılması olayında, din özgürlüğüne bir müdahale olmadığına karar vermiştir.⁶⁴ Alman Federal Anayasa Mahkemesi'ne göre de inanç özgürlüğüne dayanılarak kilisenin tatil günlerine uyulması talep edilemez.⁶⁵

Anayasa, genel olarak din özgürlüğünün sınırlandırılmasında bir yasa kaydı öngörmemiştir. Yalnızca dini uygulama özgürlüğünün sınırlandırılması için Anayasa'nın 14. maddesine atıfta bulunulmuştur. Kötüye kullanılmış temel hak uygulamalarının, temel hak korumasından yoksun bırakılması görüşüne dayanan bu düzenleme, teorik ve pratik sorunlar içermektedir. Teorik açıdan temel hakkın doğru ya da kötüye kullanılmış uygulamasını ayırdetmeyi sağlayacak maddi ölçütlere ihtiyaç vardır.⁶⁶ Oysa temel hak sahibi ile toplum ve devletin korunmaya değer öncelikli çıkarlarının kapsamı, kötüye kullanma kavramıyla belirlenemez. Uygulamada ise 14. maddede kötüye kullanma olarak nitelendirilip yasaklanan faaliyetlerin incelenmesi, bu kullanım biçimlerinin temel hak ve özgürlüklerin geçerlilik alanına girmediği sonucuna varmayı çok güçleştirmektedir. Aslında Madde'nin ilk konuluş amacı, temel hakların kullanım alanını daraltarak devletin varolan düzenini yıkmaya çalışan dinsel grupların eylemlerine karşı etkin olabilme isteğidir.⁶⁷

Siyaseti, (çev. Tabur M.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2012.

⁶⁴ İHAM, 13.4.2006, Kostas v. MKD, Nr. 51170/00, Prg. 38.

⁶⁵ Sachsen eyaletinde yasal dini tatilden yararlanan işçinin aleyhine olacak biçimde sigorta katkı payının artırılmasını, Mahkeme kabul edilebilir bulmuştur, bkz. BVerfGE 1 BvR 190/00.

⁶⁶ Örneğin Gallwas'ın önerdiği ölçüte göre, "iki taraf arasındaki temel hak ilişkisinde taraflardan birinin üst kademedeki bir anayasa normu, anayasaya öngelen bir fikir ya da pozitif olmayan bir hukuk düşüncesiyle korunmuş çıkarının ihlali halinde, diğer taraf, ihlale yol açan bu nitelikteki uygulamasıyla hakkını kötüye kullanmış olur.", Gallwas H.-U. , Der Missbrauch von Grundrechten, Duncker und Humblot, Berlin 1967, s. 35.

⁶⁷ Bu saptama, Madde'nin Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu'nca yazılan gerekçesiyle de örtüşmektedir, bkz. Danışma Meclisi Tutanaklar Dergisi, C. 8, B. 130, s. 159-177.

Aynı doğrultuda bir tartışma, 1982 Anayasası'nda, 1961 Anayasası'na paralel bir düzenleme olan **24/son hükmünün**, (düşünce ile din ve vicdan) özgürlüğü alanında bir yasaklama getirerek sınırlamaya yol açıp açmadığı konusunda da yapılmıştır.⁶⁸ Burada iki temel görüşle karşılaşılmaktadır:⁶⁹

Birincisine göre; madde hükmü özgürlük alanını sınırlamaktadır.⁷⁰ Madde'nin yasaklama getirmesi açısından aynı noktada buluşan bu görüşler, Anayasa'nın bu hükmünün yerinde olup olmadığı konusunda ise ikiye ayrılmaktadır. İlk görüş, bu yasağı ve bu anayasal yasağa dayanan (eski) TCK 163'ü açıkça olumsuz bulmaktayken⁷¹, bunu yerinde bulan diğer görüş, TCK 163'ün de -bazı çekincelerle- yeniden ihyasını savunmaktadır.⁷²

1982 Anayasası'nın 24/son hükmüne ilişkin ikinci temel görüş, bu hükmün öngördüğü yasağın özgürlük alanına bir sınırlama getirmediği iddiasındadır. Buna göre, Anayasa'nın 24/son maddesi gereği kimse, ister devleti dinselleştirme, isterse çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla olsun din sömürüsü yapamaz. Bu görüş, madde hükmünün

⁶⁸ Bkz. Kanadoğlu O. K. , "Dinin İstismarı ve Kötüye Kullanılması", Tanör Armağanı (Haz. M.Ö. Alkan), Oğlak Yayınları, İstanbul 2006, s. 177-181.

⁶⁹ Bu yönde bir tasnif için bkz. Tanör B., "24. madde konusunda açıklığa ihtiyaç var", Yeni Yüzyıl, 22.6.1995.

⁷⁰ Bu görüşü yansıtan örnekler verilebilir: "Anayasanın 24. maddesinin son fıkrası, Anayasanın 14'üncü maddesinde yer alan ve temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasını yasaklayan daha genel nitelikteki hükme paraleldir. Böylece, devletin sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki temel düzenlerini din kurallarına dayandırmak, başka bir deyimle devletin laik niteliğini kaldırmak amacıyla girişilecek her türlü siyasal faaliyet ve propagandalar yasaklanmış bulunmaktadır." (Özbuğün E. , Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2003, s. 81). Bir diğer örnekte: Anayasanın 24. maddesi, 2, 12, 13, 14, 26, 38, 68. maddeleriyle "bir sistem olarak ele alındığında, Anayasanın ... teokratik düşüncelerin yasaklanmasını emrettiği ... sonucuna ulaşmak gerekmektedir." (Hafizoğulları Z. , Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü, US- A Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 242-243).

⁷¹ 1950-60 arası muhafazakar kesimce TCK 163'e karşı yapılan itirazlar için bkz. Özek Ç. , "Türkiye'de Laiklik, s. 298-304. Yine, TCK 163'ün yürürlükten kaldırılması öncesi sol kesimden gelen madde karşıtı görüşler için bkz. Gürkan U. , "163 Makyajı", Güneş, 25.1.1990, Sirmen A. , "163 Tartışması", Cumhuriyet, 24.1.1990.

⁷² Bkz. Kırca Ç. , "163. madde meseleleri", Yeni Yüzyıl, 6.10.1997; Hafizoğulları Z. , Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü, s. 250. Anayasa Mahkemesi'ne göre de; laikliği koruyup sürdürmek için düşünce özgürlüğünün sınırlanması bizzat Anayasanın uygun bulunduğu bir düzenlemedir (E. 1980/19, K. 1980/48, Kt. 3.7.1980).

vurgusu ve özünü, “istismar edemez ve kötüye kullanamaz” fiillerinde bulunmaktadır. Bu fiiller ise, bir hak ya da özgürlüğün kendi olağan kullanım alanı dışında kalır. O halde, istismar ve kötüye kullanma yasağı ne düşünce özgürlüğü ile ne de din ve vicdan özgürlüğü ile ilgilidir.⁷³

Dini, dinsel duyguları ve bunlarca kutsal sayılan unsurları kullanarak siyasal çıkar sağlamaya ilişkin bir örnek de Yargıtay içtihadından verilebilir. 1991 yılı öncesinde Kozluca/Burdur Belediye Başkanlığını kazanan kişinin, namaz sonrası cami cemaatini toplayarak belediye binası hoparlöründen Kuran okutması ve yaptığı konuşmada seçim zaferini açıklaması Yargıtay tarafından din istismarı olarak görülmüş ve TCK 163/son’a aykırı bulunmuştur⁷⁴.

Burada asıl sorun, antilaik ve teokratik içerikte bir düşünce açıklamasıyla, dinin istismarı niteliğindeki bir düşünce açıklaması arasında çok ince bir fark olması ve çoğu kez birbirlerinden ayrılmalarının pek mümkün olmamasıdır.

Anayasa Mahkemesi’nin din özgürlüğünün sınırlandırılması konusundaki içtihadına bakıldığında ise sınırlandırmanın ancak bir başka anayasal değer (laiklik, kamu düzeni, güvenliği ve çıkarlarını⁷⁵ korumak gibi) ya da üçüncü kişilerin çatışan temel haklarının korunması için gerekli olması halinde meşru olduğuna karar verdiği görülmektedir.⁷⁶

⁷³ Tanör B., “24. madde konusunda açıklığa ihtiyaç var”, Yeni Yüzyıl, 22.6.1995. Tanör, daha önce de ortaya koyduğu aynı doğrultudaki görüşünü şu örnekle açıklamıştır: “İslami esaslara göre yeniden düzenlenmiş bir Devlet düzeni Türkiye için yararlı ve gereklidir. Türkiye’yi ancak bu yol kurtarır’ yollu bir propaganda hedefi ve muhtevası itibarile anti-laik ve teokratik karakterde olmasına rağmen AY. md. 19/son’un sözü açısından yasak ifadelerden sayılmamak gerekir. Buna karşılık, ‘Ey Cemeati Müslimin, Peygamberimiz efendimizin sizlere olan emanetini böyle mi koruyacaksınız? Laik devlet nazamını kabullenmekle hepiniz münkir olursunuz. Şer’i nizamın kurulmasıdır ki sizi bundan kurtaracaktır.’ yollu bir ifade ‘dini veya din duygularını istismar niteliği taşıyor’ sayılmak gerekeceğinden maddedeki yasak kapsamına girer kabul edilmelidir.”, bkz. Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 189.

⁷⁴ Yargıtay Ceza Genel Kurulu E. 9-263, K. 333 ve 10.12.1990 tarihli Yargıtay Kararlar Dergisi, Şubat 1991, s. 268-273. 12 Ocak 1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu ile TCK 163 tümüyle yürürlükten kalktığı için mahkumiyet kararı düşmüştür.

⁷⁵ Anayasa Mahkemesi’nin, Anayasa’nın özel bir hükmünde açıkça somutlaştırılmayan “kamu çıkarları” gibi normatif kapsamının belirlenmesi neredeyse olanaksız olan bir kavramı, sınırlama kaydı olarak kullanmaması doğru olurdu (E. 1989/1, K. 1989/12, Kt. 7.3.1989).

⁷⁶ Anayasa Mahkemesi, Türban I, II ve III kararlarında, üniversitelerde türbanı ser-

Anayasa Mahkemesi'nin bu içtihadına göre üstün hukuku değerlerin belirlenmesiyle yetinilmiş, her iki tarafı da koruyan bir dengenin sağlanmasından çok, bir anayasal değer, diğeri aleyhine gözden çıkarılmıştır.⁷⁷ Oysa somut olayda çatışan anayasal değerlerin olabildiğince ölçülü bir dengeye getirilmesi, sistematik ve amaçsal anayasal yorumun da bir gereğidir. "Forum internum" daysa, bu tür çatışmaların ortaya çıkması olanaksızdır; bu alan, yasakoyucuya karşı mutlak korumalı çekirdek alandır.⁷⁸

Bir yandan Anayasa'da açıkça yazılı yasa kaydının yer alması, diğer yandan vicdan, dini inanç ve kanaat özgürlüğü ile ibadet özgürlüğü kavramlarının birbiriyle kesişir şekilde aynı anlamda kullanılabilmesi, anayasal düzeyde sürekli temel hak çatışmalarına yol açmaktadır.⁷⁹ Dini inancın açıklanması ve söylenmesi anlamında inanç özgürlüğü ve sınırlamaları arasında anayasal düzeyde ortaya çıkan tartım sorunları, yasakoyucunun bu konularda karar almasını önlemektedir.⁸⁰ Ancak belirtilen kapsamıyla dinsel inanç ve düşünce (kanaat) açıklama özgürlüğü, yasa kaydı niteliğinde olmayan ve hukuki meşruluğunu yalnızca Anayasa'dan alan sınırlamalara maruz kalabilir.

İHAS'da ise içsel din özgürlüğü (dini düşünce ve vicdan özgürlüğü) mutlak koruma altındayken, din ve dünya görüşünün açıklanmasına ilişkin müdahalelerde bir meşruluk nedeni öngörülmektedir (md. 9/2). Buna göre devlet hiçbir şekilde kişinin ne düşünmesi ve neye inanması gerektiğini dikte etmeyi⁸¹ ve örneğin dine dayalı eğitim

best bırakan yasal ve anayasal düzenlemelerin, "başkalarının haklarını ihlale ve kamu düzeninin bozulmasına yol açması nedeniyle laiklik ilkesine açıkça aykırı olduğu sonucuna" ulaşmıştır (E. 2008/16, K. 2008/116, Kt. 5.6.2006).

⁷⁷ Bu konudaki Anayasa Mahkemesi ve Conseil d'Etat kararlarının karşılaştırılması için bkz. Kanadoğlu O. K. , *Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2000, s. 91-96.

⁷⁸ Anayasa Mahkemesi'nin içtihadı 1961 Anayasası'ndan beri bu yöndedir, E. 1970/53, K. 1971/76, Kt. 21.10.1971; E. 1986/11, K. 1986/26, Kt. 4.11.1986; E. 1989/1, K. 1989/12, Kt. 7.3.1989.

⁷⁹ Anayasa'nın 24. maddesi, inancın, sahip olma ve doğru bulma anlamının dışında, dini inancın açıklanması ve söylenmesi anlamını da taşıyıp taşıyamaması ve buna bağlı olarak inanç özgürlüğünün sınırlama rejimine tabi olup olamaması bakımından gerekli açıklığa sahip değildir.

⁸⁰ Alman anayasa hukukunda bu konu için bkz. Zaehle K. , "Religionsfreiheit und fremdschdigaenge Praktiken", AÖR 134 (2009).

⁸¹ Başbakan R. T. Erdoğan'ın "Dindar nesil yetiştireceğiz" söylemi, vatandaşların

programlarıyla din ve dünya görüşünü değiştirmeye zorlamaz, hatta bunu deneyemez bile.

Dışsal din özgürlüğüne yapılan müdahalenin haklı kılınması, temel hak ve özgürlüklerin genel rejimine tabidir. Buna göre, a) Yasal bir temele dayanmalıdır, b) Müdahale, (2. fıkradaki) sınırlı sayıdaki meşru amaca hizmet etmelidir, c) Müdahale, izlenen amaçla ölçülü olmalıdır. Ölçülü bir sınırlama için ulaşılmak istenen kamusal amaçla kullanılan araç arasında önemli tüm boyutları dikkate alan bir tartım yapılmalıdır.⁸²

Son zamanlarda sıklıkla verilen mahkeme kararlarında, devletin dinsel tarafsızlığı adına negatif din özgürlüğünün, üçüncü kişinin pozitif din özgürlüğüne karşı - uygun olmayan taleplere karşı koruma hakkı bağlamında - vurgulanmasına yönelik bir eğilime rastlanmaktadır; başörtüsü taşıyan öğretmen⁸³ ya da dini simgelerin kaçınılmayacak derecede sınıfta bulundurulması⁸⁴ olaylarında olduğu gibi.

içsel din özgürlüğünü ihlal eden bir müdahaledir, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/19825231.asp> (22.11.2012).

⁸² İHAM'ın bu yöndeki içtihadı için bkz. Peters A./Altwicker T. , Europäische Menschenrechtskonvention, 2. Auflage, C. H. Beck, München 2012, s. 225.

⁸³ 08.10.2013 tarih ve 28789 sayılı Resmi Gazete'de Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik ile birlikte kamuda başörtüsü yasağı kaldırılmıştır. Bu konuda Almanya'da yaşananlar ise kısaca şöyle özetlenebilir: Derste türban takma isteği reddedilen Müslüman bir öğretmenin başvurusu üzerine Alman Federal Anayasa Mahkemesi, öncelikle okulda ve derste dinsel kaynaklı giyim kurallarına uyulmasına izin verilmemesini, din özgürlüğüne bir müdahale olarak görmüştür. Devamında Mahkeme'ye göre bir öğretmenin dini motifli ve dini inancını ortaya koyan tarzda giyimi, devletin tarafsız biçimde yerine getirmesi gereken eğitim görevi, ebeveynin eğitim hakkı ve öğrencilerin negatif din özgürlüğünü ihlal edebilir. Okul öğrencilerinin etkilenmesi ya da endokrine edilmesi, somut bir davranışa değil de soyut bir tehlike olasılığına dayanıyorsa, buna yönelik bir sınırlandırma, yeterince belirli bir yasal dayanağa gerek duyar (BVerfGE 108, 282). Eyaletlerin yetki alanına giren bu konuda Baden-Württemberg Meclisi, çıkardığı kanunla, devlet okullarındaki öğretmenlerin okullarda siyasi, dini ya da benzeri şekilde bir dış görünüme, devletin öğrenci ve velilerine karşı tarafsızlığını veya okullardaki siyasi ve dini barışı tehlikeye düşürmeye ya da zarar vermeye elverişli olması halinde sahip olamayacaklarını hükme bağlamıştır. 2004 yılında çıkan bu yeni Kanun'u esas alan Alman Federal İdare Mahkemesi, ilgili öğretmenin davasını kesin olarak reddetmiştir (BVerwGE 121, 141).

⁸⁴ Gerek Alman Federal Anayasa Mahkemesi (BVerfGE 93, 1), gerekse İsviçre Federal Mahkemesi (bkz. EuGRZ 1991, s. 89), sınıflara hac yerleştirilmesine ilişkin düzenlemeyi, Anayasalarına aykırı bulmuştur. Buna karşılık İHAM Büyük Dairesi, Lautsi kararında, ilkokullarda hacin bulundurulmasını, Sözleşme'ye aykırı

Okullardaki dine ilişkin çatışmalar, mezhepsel özel okul kurmanın kolaylaştırılması ve bu sayede devletin belirli okul sisteminden kaçma stratejisini engellememesinden kaynaklanmaktadır.

V. (Dinsel) Eğitim Özgürlüğü ve Laiklik

Laikleşme sürecini taçlandırarak olan gelişme, devlet okullarının laikleştirilmesi olmuştur. Okullar aracılığıyla laik devletin, ulusal bir kimlik yaratma hedefine daha kolay ulaşacağı düşünülür. Bu cumhuriyet okulu varlığını koruyor mu? Kamuoyunda 4+4+4 olarak bilinen ve zorunlu eğitimi kademeli 12 yıla çıkararak 6287 sayılı “İlköğretim ve Eğitim Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, yaratıcı, adil ve esnek bir eğitim düzeninde, özgür, sorumluluk anlayışı olan eleştirel bakış açısına sahip, toplumun içinde kendisini ortaya koyacak özgür bireyi geliştirecek midir?

Bu sorulara yanıt verebilmek için öncelikle söz konusu Kanun’un İmam hatip okullarının orta kısmını tekrar açan ve “Kuran-ı Kerim”, “Temel Dini Bilgiler” ve “Hazreti Muhammed’in Hayatı” adlı **seçmeli din dersleri** getiren hükümlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir.⁸⁵

Cumhuriyet hükümeti tarafından 1924’de kapatılan medreselerin bir kısmı 1952’den sonra imam hatip okulları (İHO) adı altında yeniden açıldı. Dini eğitime ilişkin bu düzenlemeler, CHP’li Başbakan M. Ş. Günaltay zamanında tamamlandı. Bu yeni medreselerin başlangıçtaki hedefi, din hizmetini yerine getirecek eğitimli imam hatipler yetiştirmektir. 1997-1998 eğitim öğretim yılından itibaren imam hatip okullarının kapalı olan ortaokul bölümlerinin de açılmasıyla bugün itibarıyla karma (islami ve dünyevi) eğitim veren okul sayısı 1000’i aşmış bulunmaktadır.⁸⁶

bulmayarak “tutucu” bir karara imza atmıştır, bkz. Kılınc Ü., “Lautsi ve Diğerleri/İtalya Kararı: Hangi Din, Hangi Laiklik? Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Takdir Yetkisi Teorisi İle Devletin Dinlere Karşı Tarafsızlığı Prensibi Üzerine”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Ekim 2011, Sy. 11, Yıl. 2, s. 93-115.

⁸⁵ 6287 sayılı Kanun’un şekil bakımından iptali istemi, Anayasa Mahkemesi tarafından oybirliğiyle reddedilmiş (E. 2012/48, K. 2012/75, Kt. 24.5.2012), ayrı dava konusu olan esas bakımından iptal istemini de 2012/65 esas sayılı kararla reddedilmiştir. (<http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=gundem&id=396&hly=6287>).

⁸⁶ Bu konuda Millî Eğitim Bakanı şu bilgileri veriyor; “Yaklaşık olarak şu ana kadar bin 141 imam hatip orta kısmı açtık. Onlardan 411 tanesi imam hatip liseleri bün-

İmam Hatip Liselerinin orta kısmının kapatılması, sayıları imam ve hatip ihtiyacına yetecek ölçüye çekilmesi ve kızların kesinlikle buraya alınmaması⁸⁷ gerekirken, 6287 sayılı Kanun sonrası tüm okulları imam hatipleştirme yolu açıldı.⁸⁸ Şöyle ki Kanun sonrasında bir öğrenciye dört tane seçmeli ders alma hakkı tanınarak, bir öğrenciye haftada 8 saate kadar din temelli ders alma olanağı verilmekte, böylece normal ortaokulda okuyan bir öğrencinin, İHO'da okuyan bir öğrenciden daha fazla din temelli ders alabilmesi mümkün hale getirilmiştir.⁸⁹

Göz önünde bulundurulması gereken ikinci konu, Anayasa'nın 24/4. maddesinde düzenlenen zorunlu **"din kültürü" öğretimidir.** Şu saptama önemlidir; "Kemalist değerler adına yapılan bir darbe, 1982 Anayasasının 24. maddesine okulun bütün seviyelerinde dinsel eğitim zorunluluğu getirmiştir. Böylece, dinsel referansın sisteme yeniden dahil edilmesine ve Türk-İslam sentezinin gelişmesine imkan vermiştir."⁹⁰ Gerçekten de yeni Anayasayı hazırlayan Danışma Meclisi Genel Kurulu'nda anarşi ortamının sebebi, din ve ahlak eğitimi alınmış gençlik olarak gösterilmiş, Türk-İslam sentezi savunulmuştu.⁹¹

Uygulamada din eğitimine ilişkin İHAM'ın 2007 tarihli "Zengin Kararı"ndaki saptamalar⁹², Danıştay'ın arka arkaya verdiği iki kara-

yesinde açıldı, geri kalan 730'u da bağımsız imam hatip ortaokulu olarak açıldı.", <http://www.sabah.com.tr/Egitim/2012/10/03/bakan-dincerden-imam-hatip-okullari-rakami> (22.11.2012).

⁸⁷ Tanör B. , "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 30.

⁸⁸ AKP Milletvekili A. Boğa, "4+4+4" sistemiyle birlikte bütün okulları imam hatibe dönüştürme şansı yakaladıklarını itiraf etmiştir, <http://siyaset.milliyet.com.tr/-okullari-imam-hatip-yapma-sansi-yakaladik-/siyaset/siyasetdetay/24.08.2012/1585614/default.htm> (25.11.2012).

⁸⁹ Eğitim-Sen'in İstanbul'da 6800, 5. sınıf öğrencisinin seçmeli ders tercihleriyle ilgili yaptığı çalışma, tercihlerde, "akrabalık, komşuluk, telkin, ikna, bazı dersleri okutacak öğretmen bulunmamasının, deşifre ve afişe olma kaygısının, fişlenme korkusunun ve mahalle baskısının etkili olduğunu" ortaya koymuştur, bkz. Seçkin O. , "4+4+4 sitemine ilişkin değerlendirme", Sol Gazetesi, 24.11.2012.

⁹⁰ Grock G. , "Laiklik ve Demokrasi, Yeni Bir Orta Yol mu?", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 230.

⁹¹ Genel Kurul ve Anayasa Komisyonu'nda 24. Madde hakkında yapılan görüşmeler hakkında bkz. Özsoy Ş. , 1982 Anayasası'nın Yapım Süreci, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 94-95.

⁹² Bir Alevi babanın başvurusu üzerin Ek Protokolün 2. maddesini uygulayarak bu konudaki daha önceki içtihadından çıkan genel ilkeleri saptayan İHAM'a göre, eğitimde çoğulculuğu korumayı amaçlayan devletin, öğretimin yersiz bir din benimsetme uğraşından uzak, sakin bir ortamda dinle ilgili eleştirel bir bakış oluş-

rında⁹³ tekrarlanmıştır. Buna göre, uygulanmakta olan din kültürü dersleri, Sözleşmeyi ihlal ettiği gibi, Anayasa'nın 24. maddesini de ihlal etmektedir.⁹⁴ AB 2012 İlerleme Raporuna göre de İHAM'ın zorunlu din dersleri konusundaki 2007 tarihli kararı halen uygulanmaya konmamıştır.⁹⁵

Üçüncü konu ise **Kuran kurslarıdır**. Anayasa Mahkemesi, ilköğretimin beşinci sınıfını bitirenler için, okulların tatil olduğu dönemde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca açılıp, Milli Eğitim Bakanlığı'nın gözetim ve denetiminde yürütülecek yaz Kur'an kurslarını, "küçüklerin zihinsel gelişim basamaklarına uygun olarak somut kavramlar döneminden çıkararak soyut kavramları da anlama olgunluğuna eriştiği düşünülen beşinci sınıfı bitirenler için, zorunlu temel eğitimlerini de aksatmayacak" olduğu gerekçesiyle Anayasa'ya aykırı bulmamış⁹⁶, ancak daha sonra bu kararlarda belirtilen gerekçelere tamamen aykırı olarak 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da değişiklik öngören Kanun Hükmünde Kararname ile

turnasını sağlayacak şekilde müfredatta yer alan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde aktarılmasına dikkat etmesi gerekir. Ne zaman ki tek yönlü bir koşullandırma olur, aşılama olur, bir dini benimsetme söz konusu olur, o dinin pratiğini yapmak zorunlu olarak öngörülür, o zaman ana-babanın dini inançlarına saygı gereği yerine getirilmemiş olur. İlköğretim okullarındaki zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine ilişkin ders kitaplarının içerik incelemesi sonucunda İHAM, bu kitapların bir tek dini esas alan, onun pratiğini öğreten, onun benimsetilmesine yönelik bir içeriğe sahip olduğunu ve belirli bir nüfus çoğunluğuna sahip olan Alevilerin inanç ve itikatlarının bu müfredat programında yer almadığını saptamıştır, bkz. Kanadoğlu K. , "Din ve Vicdan Özgürlüğü", TED Ankara Koleji Mezunlar Derneği, Anayasa Taslağı Sempozyumu, Ankara 2008, s.69-72.

⁹³ Danıştay 8. Daire, E. 2006/4107, K. 2007/7481, Kt. 28.12.2007. (<http://www.danistay.gov.tr/kerisim/KelimeArama.jsp>)

⁹⁴ BM İnsan Hakları Komitesi'nin yorumları da aynı doğrultudadır, bkz. Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları, (der. Uyar L.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 57.

⁹⁵ Bkz. <http://haber.gazetevatan.com/en-agir-ab-ilerleme-raporu/486330/1/Haber> (22.11.2012)

⁹⁶ E. 2005/16, K. 2009/139, Kt. 8.10.2009, (http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2811&content=). İHAM da Kuran kurslarına katılmak için getirilen yaş koşulunun, Ek 1. Protokol'un 2. maddesine aykırı olmadığına karar vermiş ve düzenlemenin amacını, küçüklerin olası sistematik telkinden korumak olduğunu vurgulamıştır, (İHAM, 17.6.2004, Çiftçi v. TUR, Nr. 71860/01). Ayrıca bkz. Usta S. , "Çocuğun İnanç Özgürlüğü ve Bir Müdahale: Ana Babanın Çocuğun Dini Eğitimini Belirleme Hakkı", Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VII, Sy. 1, s. 166 vd.

Kuran kurslarına yaş sınırlaması getiren düzenleme yürürlükten kaldırılmıştır⁹⁷.

Tüm bu tablo da göstermektedir ki, soyut düşünme yeteneği henüz gelişmemiş yaştaki çocukların insanın doğası ve yaşamın amacı hakkında dini bir kavrayışa yöneltilmesi⁹⁸, devletin aşılama yasağını ve laik öğretimi açıkça ihlal etmektedir. Hatırlamak gerekir ki, II. Abdülhamit zamanında Rüştîye ve İdadi gibi yüksek dereceli okul başta olmak üzere, okulların müfredeti dünyevi konulardan oluşmaktaydı.⁹⁹

Anayasal düzlemde dinsel düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğünün forum internumuna karışmıştır. Temel öğretimde okula değil de eve özgü bir dinsel istek, Anayasa'nın 24/4 ile 42/3. maddeleri arasında bir çatışmaya neden olur. Daha açık bir ifadeyle küçüğün kanuni temsilcilerine tanınan talep hakkı ile eğitim ve öğretimin Atatürk ilke ve devrimleri doğrultusunda, çağdaş bilim ve esaslarına göre yapılması gereği birbiriyle çatışır. Bu çatışmada aşılmanması gereken çizgi, "inanç aşılama" ya da "daha dindar kılma" yoluna gidilememesidir.¹⁰⁰

Örneğin Almanya'da ebeveynin eğitim hakkıyla birlikte inanç özgürlüğüne dayanarak, çocuklarının cinsel bilgiler dersine veya cinselliğin öğretildiği bir tiyatro projesine ya da bir karnavala katılmamasına yönelik bir hak kabul edilmemektedir. Alman Anayasa Mahkemesi'ne göre; inanç özgürlüğü, Anayasa'nın kendisinden kaynaklanan sınırlamalara tabi kılınabilir. Bu sınırlamalar arasında devlete yüklenen eğitim görevi de vardır. Devlet, tarafsız olmak ve tolerans göstermek kaydıyla velilerden bağımsız olarak eğitime yönelik amaçlar izleyebilir. Örneğin beklenemez vicdan ve inanç çatışmaları yaşanmadığı ve öğrencilerin aşılmanması engellendiği sürece, müslüman bir aile içerisinde Kuran'ın katı yorumu, yüzme dersinden muafiyet istemini haklı kılmamaktadır.¹⁰¹

⁹⁷ Bkz. <http://gundem.milliyet.com.tr/kuran-kurslarinda-yas-siniri-kalkti/gundem/gundemdetay/18.09.2011/1439788/default.htm> (25.11.2012).

⁹⁸ Bkz. 5. Sınıf Temel Dini Bilgiler ders planı.

⁹⁹ Karpaz K., Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 227.

¹⁰⁰ Altunya N., Anayasa Hukuku Açısından Türkiye'de Eğitim Ve Öğrenim Hakkı", Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

¹⁰¹ Schmidt-Bleibtreu/Hofmann/Hopfau, Grundgesetz Kommentar, 12. Auflage, Carl Heymanns Verlag 2011, s. 220. Alman Federal İdare Mahkemesi'nin bu ko-

Çoğunlukla din özgürlüğünün sınırlandırılmasıyla korunan, çoğulcu bir toplumda sosyal ve sorumlu vatandaşlar yetiştirme ve toplumsal bütünleşmeyi destekleyici, paralel toplumlar oluşmasını engelleyici değerler, yine Anayasa düzleminde güvence altına alınmıştır. Devlet, bireyi ve dini toplulukları, diğer inanç gruplarının müdahalelerine karşı da korumalıdır.¹⁰²

Sonuç olarak, devlet ve din arasındaki ilişkiler bakımından sorun, toplumun dinin etkisinden kurtarılması ve dinin bireyselleşmesi çerçevesinde çözümlenebilir.¹⁰³ Cumhuriyetçi laik projenin ayrıcalıklı uygulamasını, çocuğu vatandaşlığa ve ulusa dahil etme imkanı veren kamusal, laik (dinle ayrılmış) okul oluşturur.¹⁰⁴

VI. Kurumsal Yapı

İnanç özgürlüğünün kurumsal yapısı, geleneksel bir Cumhuriyet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) dayandırılabilir. Kurumsal olarak değerlendirildiğinde DİB, eski Şeyhülislam kurumunun bugünkü muadilidir.¹⁰⁵ Diyanet, başbakanlığa bağlı olmakla birlikte, çeşitli dini meseleler konusundaki görüşlerini bildirirken bağımsız hareket etmesi beklenmektedir.

1945'e kadar Kemalist laiklik anlayışını kitlelere götürücü bir trampen görevini yerine getiren DİB, 1980'lerden sonra bir din yayıcısı kurum haline gelmiştir.¹⁰⁶ Siyaseti laikleştirmek isteyen kurucu

nudaki son kararı için bkz. BVerwGE 6 C 25. 12, Nr. 63/2013, 11.09.2013.

¹⁰² Bu nedenle din özgürlüğünün sınırlamaları, eksik olan yasa kaydına rağmen düşünce özgürlüğüne getirilen sınırlamalara göre biraz daha az sınırlıdır, bkz. Schulze-Felitz H. , "Meinungs- und Religionsfreiheit im verfassungsmäßigen Vergleich", JÖR N.F. 59, s.

¹⁰³ Anayasa Mahkemesi de Huzur Partisi kararında laikliği, "düşüncenin ve vicdanın baskıdan kurtulması, özgürleşmesi ve demokratlaşması" olarak tanımlamıştır, (E. 1983/2, K. 1983/2, Kt. 25.10.1983).

¹⁰⁴ Bockel A. , "Laiklik ve Anayasa", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 51.

¹⁰⁵ DİB, hem İslam dininin doğasından türeyen bir zorunluluk (Anayasa Mahkemesi'nin içtihadı da bu yöndedir.), hem de bu coğrafyanın birkaç bin yıllık siyasal geleneğinin bir sonucu olarak görülebilir, bkz. Vural H. S. , Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013, s. 33.

¹⁰⁶ Ancak daha öncesinde, 1965 tarihli 633 sayılı DİB Kanunu ile Kuruma "ahlak esaslarıyla ilgili işleri yürütmek" gibi içeriği hukuken belirlenemeyecek bir işlev yüklemek, devletin bir dini ideoloji olarak benimsemiş olduğu anlamına gelmekteydi, Tarhanlı İ. B. , Müslüman Toplum, "laik" Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993, s.

(yönetici) seçkinler, dini siyasal gücün üstün simgesi olan devlete bağlama eğilimindeydiler. Bundan sonra dinsel gelişme süreci, devletin gelişmesini izledi; Devrim ise aslında tersine çevirmeye çalıştığı süreci, yani din ile siyaset arasındaki ilişki sürecini bilinçsizce güçlendirmiş oldu.¹⁰⁷

Buna rağmen Kuruma ilişkin bugünkü sorunlar, anayasal statüden değil, çoğunlukla uygulamadan kaynaklanmaktadır. Dincileşmenin aracı¹⁰⁸ olmak yerine, laikliğin bir aracı kurumu olmak kaydıyla anayasal statüko devam ettirilebilir.¹⁰⁹ Dinin, devleti veya kamusal aygıtın bölümlerini ele geçirmeye çalışmaması gerekirken¹¹⁰, günümüzde tarikatların yararlandığı geniş bütçe ve kadro olanaklarıyla DİB, dinin tümüyle kamusal alana geçirilmesi sonucunu doğurmaktadır.¹¹¹

Çeşitli işlerde DİB'le yakın ilişki içinde çalışmakla birlikte onun bir parçası olmayan ilahiyat profesörleri, YÖK'e bağlı belli başlı devlet üniversitelerinin (23 adet) ve bir vakıf üniversitesinin içinde yer alan ilahiyat fakültelerinde ders vermektedirler.¹¹² Bu öğretim üyelerinin bilimsel faaliyet özgürlükleri, Anayasa'ya sadakat yükümlülüğünü de içermektedir (Anayasa md. 27/2).

Teoloji fakültelerinin Almanya'ya özgü özelliği, kamusal bir kurum olma yanında kilisenin görevlerinin yerine getirilmesine de hizmet etmesidir. Bu açıdan teoloji profesörleri devlet memuru olmalarına

-
- 159.
- ¹⁰⁷ Sadıq M. , Türk Devrimi, (çev. Keskin Ata F.), s. 171.
- ¹⁰⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın başlattığı "Aile İmamlığı" projesiyle sosyal yaşam üzerinde dinin etkisini daha çok artırılmaktadır (<http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/iste-asil-acilim-aile-imami-haberi-33617>). Kamuoyunda "Aile imam-ları fişleme yapacak" yorumlarına neden olan DİB yönergesindeki iki hükmün ise Danıştay tarafından yürütmesini durdurulmuştur (<http://www.muhalifgazete.com/27654-Aile-imamlarina-Danistay-soku.html>).
- ¹⁰⁹ Tanör de tam ayrılık ya da özerklik yerine, DİB'in mümkünse çok partili dönemden önceki haline getirilmesine sempati duymuştur, Tanör B. , "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 29-30.
- ¹¹⁰ Nitekim Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi kararında, "laik düzende ise, din siyasallaşmadan kurtarılır; yönetim aracı olmaktan çıkarılır; gerçek saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır." demekteydi (E. 1997/1, K. 1998/1, Kt. 16.1.1998).
- ¹¹¹ Aliefendioğlu Y. , "Laiklik ve Laik Devlet", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 89-90.
- ¹¹² Bu fakültelerin listesi için bkz. <http://www.derszamani.net/ilahiyat-fakultesi-taban-puanlari.html> (20.11.20012).

ve atama ile hizmet yönünden denetimleri devlet tarafından yürütülmesine rağmen, kilisenin bu kişilerin görüşleri ve yaşamlarındaki değişikliklere karşı itiraz etme hakkı vardır.¹¹³ Nitekim Evanjelik Teoloji Fakültesi'nde görevli bir profesörün, resmen Hristiyanlıktan çıktığını söylemesi üzerine, Eyalet Kilisesi ve Fakülte'nin isteği üzerine daha önce görev yaptığı mezhebe bağlı alandan (İncil), şu andaki duruma uygun din bilimsel bir alana (erken dönem Hristiyanlık tarih ve edebiyatı) aktarılmış ve din adamı öğretiminden uzaklaştırılmıştır. Alman Yüksek İdare Mahkemesi'ne göre, bu uygulama tarafsızlık ilkesiyle de bilim özgürlüğüyle de bağdaşır. Kilisenin, Fakülte'deki derslerin içeriğine etki edebilme yetkisi varsa, kürsü sahibi profesörün çatışan inanç, düşünce açıklama, bilim ve kamu görevine girişte dini inancından zarar görmeme hakları geri çekilir.¹¹⁴

İbadet yerleri ve kamusal etkileri için din özgürlüğü çoğulcu bir demokraside siyasi kültürün bir parçasıdır. Çıkış noktaları farklı olsa da dini kurumların (kilisenin) hukuki statüsü bakımından bugün devletleri iki ana grup içinde toplamak mümkün olabilir. Bunlardan biri, dinsel uygulama özgürlüğünü garanti altına almak için (ABD), diğeri ise dini faktörleri özelleştirmek ve böylece kamusal yaşamdan kesin olarak uzaklaştırmak için (Fransa) kilise ve devleti radikal biçimde birbirinden ayırmaktadır.¹¹⁵ Devlet ve dini topluluklar arasındaki düzen sorununa ilişkin hangi çözüm modeli benimsenirse benimsensin, dini açıdan tarafsız demokratik bir devlet, ne dini inanç yoluna baş koyar, ne de dine karşı mücadele eder.

VII.Yansımaya Etkisi

Tüm tinsel özgürlükler gibi din özgürlüğünün de, başta parlamento tarafından oluşturulan olmak üzere tüm hukuk düzeni üzerinde bir yansımaya etkisi vardır. Yansımaya etkisiyle, özgürlükleri sınırlandıran kamu hukuku yasalarının uygulanmasında temel hakka uygun yorum yapılması, vatandaşların karşılıklı yatay ilişkilerine uygulanacak medeni hukuk kurallarının yorumunda da temel hakların yatay etkisinin

¹¹³ v. Campenhausen A. , Staatskirchenrecht, Verlag C. H. Beck, München 1983, s. 121-123.

¹¹⁴ BVerwGE 124, 310.

¹¹⁵ v. Campenhausen A. , Staatskirchenrecht, s. 224.

(Drittwirkung) dikkate alınması gereği ifade edilmektedir. Bu yansıma etkisi, temel hakların nesnel boyutunun keşfinin bir sonucudur; temel haklar sadece devletin müdahalelerine karşı koruyan öznel haklar değildir, bunun dışında nesnel değer hükmü içeren ilkeler olarak etki ederler ve tüm yasaların yorumu ve uygulamasına katılarak belirleyici olurlar.¹¹⁶

Bu nesnel temel hak boyutunun, öznel koruma boyutunu tamamlaması ve desteklemesi gerekirken, ayrı ve bağımsız bir ağırlık da kazanmıştır. Bu ağırlık, din özgürlüğüne getirilen tüm yasal sınırlamaların, din özgürlüğünün anlamı ışığında yorumlanmasını gerekli kılmaktadır. Bunun sonucu ise din özgürlüğü hakkı, olayın tüm özellikleri temelinde, ancak uygulanmasıyla korunmaya değer daha yüksek derecedeki bir çıkarı ihlal edeceği takdirde geriye çekilmelidir.¹¹⁷ Burada sözü edilen, ölçülülük ilkesiyle birlikte anayasaya uygun yorumdur. Sonuçta yargı, tartımın ağırlığına ilişkin içtihat yoluyla tekil ya da bir gruba özgü somut olaylarda çeşitli ayrıştırma ölçütleri geliştirmelidir; örneğin Alman hukukuna göre düşünce özgürlüğü için dikkate alınacak ölçütler arasında siyasi kamuoyu için taşıdığı önem, bulunduğu bağlam (siyasi seçim yarışında keskin ve ağır söylemlerin yararına), açıklamanın biçim ve içeriği sayılabilir.¹¹⁸

İnanç özgürlüğüne ilişkin yasanın yorumundaki yatay etki bakımından özellikle idare hukukuna ilişkin yasaların uygulanmasında somut problemler ortaya çıkmaktadır.¹¹⁹ Türban sorunu, iş hukuku ilişkileri bakımından da işçinin yükümlülüklerinin belirlenmesi açısından sorunlar yaratabilir. İnanç özgürlüğü, Anayasa'nın diğer hükümleriyle (md. 2, 10, 14 vd.) birlikte değerlendirildiğinde çeşitli inanç gruplarına karşı kesin bir eşit davranma anlamında devletin dinsel

¹¹⁶ Bkz. Kanadoğlu O. K. , Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması, s. 17-22.

¹¹⁷ Almanya'da scientologie üyesi olmak, siyasi partiden ihraç nedeni olabilmektedir, bkz. Schmidt-Bleibtreu/Hofmann/Hopfau, Grundgesetz Kommentar, s. 222.

¹¹⁸ Grimm D. , "Die Meinungsfreiheit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts", NJW 1995, s. 1700.

¹¹⁹ Örneğin Alman Federal İdare Mahkemesi, taksit ve kiralık arabaların üzerindeki dini ve siyasi reklamları, taşıdığı çatışma potansiyeli ve yüz yüze gelmeye karşı koruma sağladığı için Anayasaya uygun bulmuştur (BVerwG, 28.10.1998 - 3 B 98.98). Bir diğer örnekte ise ustanın, küçük çırağı üzerinde diğer bir dine geçmesi için baskı oluşturacak şekilde propaganda yapması, yasal yükümlülüğünün ağır bir ihlali olarak değerlendirilmiştir.

açından tarafsızlığı yükümlülüğünü de gerektirmektedir. Çok farklı yorumlanabilecek olan devletin tarafsızlığı ilkesinin kapsamı, günlük hayatta birçok sorunun temelini oluşturmaktadır.

Sonuç

Laiklik ve din özgürlüğüne ilişkin Anayasa hükümlerinde hiçbir değişiklik olmamasına rağmen bu hükümlerin dayandığı görüşler ve fikri akımlarda güçlü bir hareket gözlenmektedir. Dinin sadece sokaktaki insanın özel alanına giren bir konu olduğu düşüncesi büyük ölçüde değişmektedir. Gerek siyasi partiler gerekse çeşitli toplumsal örgütler dine ilişkin görüşlerini kamuoyuyla paylaşmaktalar. Anayasal düzenin demokratik ve özgürlükçü olup olmadığı sorusu, dini konulara ilişkin açıklamalar üzerinde odaklanmaktadır. Bu nedenle anayasal anlayışın tespitinde, dinsel alana ilişkin hukuksal düzenlemeler belirleyici bir rol oynamaktadır.

Laiklik kavramına ilişkin farklı anlayışların varlığına rağmen bu alana ilişkin temel ilkeler ortaya konmalıdır. Burada önemli olan din özgürlüğü ve devlet ile dinin esas olarak ayrılığı, özellikle de özdeşleşme ve tarafsızlık ilkeleridir. Devletin kimliğini bir dinin belirlemesi, vatandaşlar yönünden özgür olmamakla eş anlamlıdır. Bu tür bir kimliğin ortadan kaldırılması, birey açısından din özgürlüğünü sağlayacaktır. Hukuk düzeni böylece dinlere karşı bağımsız kalabilecektir.

Eşitlik ilkesi de belirli bir inanç ve dini cemaatin hukuken kayırılmasını yasaklayan temel bir anayasal ilkedir. Pozitif anlamda eşitlik ise farklı inanç ve inanç gruplarının eşit derecede olmasını ve eşit muamele görmesini sağlayacaktır. Tüm devlet organlarının, din alanındaki faaliyetlerini, bu ilkelere ilişkin Anayasa metninde somutlaşan ölçütlere uygun olarak yerine getirme yükümlülüğüne uymaları, toplumsal düzen ve barışın korunmasına büyük katkı yapacaktır.

KAYNAKLAR

- Ağırbaşı Ş. , “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din Ve Vicdan Özgürlüğü”, TBB Dergisi, 2012 (101)
- Aliefendioğlu Y. , “Laiklik ve Laik Devlet”, Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001

- Altunya N. , Anayasa Hukuku Açısından Türkiye’de Eğitim Ve Öğrenim Hakkı”, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003
- Asad T. , Sekülerliğin Biçimleri, (çev. Aydar F. B.), Metis Yayınları, İstanbul 2007
- Bauberot J. , Laiklik, Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005, (çev. Er A.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009
- Berkes N. , Teokrazi ve Laiklik, Adam Yayıncılık, İstanbul 1984
- Bockel A. , “Laiklik ve Anayasa”, Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001
- Çağlar B. , “Türkiye’de Laikliğin “Büyük Problem”i Laiklik Ve Farklı Anlamları Üzerine”, Cogito, Sy. 1, Yaz 1994
- Çelik B. , “Bir Sis Çanı Gecenin İçinde”: Tarık Zafer Tunaya’nın Gazete Yazılarında Türkiye’nin Güncel Sorunları, Tanör Armağanı (Haz. M. Ö. Alkan), Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2006
- Diñkol B. , 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Kitap Ticaret, İstanbul 1992
- Erdem Karahanogulları Ö. , “Danıştay Kararlarında Din, Vicdan, Düşünce Özgürlüğü”, http://www.yargitay.gov.tr/abproje/belge/sunum/rt5/Karahanogullari_DinOzgurlugu.pdf.
- Feyzioglu T. , “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”, içinde: Atatürk Düşüncesinde Din Ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008
- Gallwas H.-U. , Der Missbrauch von Grundrechten, Duncker und Humblot, Berlin 1967
- Grimm D. , “Die Meinungsfreiheit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts”, NJW 1995
- Grock G. , “Laiklik ve Demokrasi, Yeni Bir Orta Yol mu?”, Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001
- Gürkan U. , “163 Makyajı”, Güneş, 25.1.1990
- Hafizoğulları Z. , Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü, US- A Yayıncılık, Ankara, 1997
- İçel K./Ünver Y. , Kitle İletişim Hukuku, 9. Bası, Beta Basım Yayım, İstanbul 2012
- Kanadoğlu O. K. , “Dinin İstismarı ve Kötüye Kullanılması”, Tanör Armağanı (Haz. M.Ö. Alkan), Oğlak Yayınları, İstanbul 2006
- Kanadoğlu O. K. , Anayasal Değerlerin Çatışması ve Uyumlaştırılması, Beta Basım Yayım, İstanbul 2000
- Kanadoğlu K. , “Din ve Vicdan Özgürlüğü”, TED Ankara Koleji Mezunlar Derneği, Anayasa Taslağı Sempozyumu, Ankara 2008
- Karpat K. , Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- Kılıçbay M. A. , “Laiklik Ya Da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, Cogito, Sy. 1, Yaz 1994
- Kılınç Ü. , “Lautsi ve Diğerleri/İtalya Kararı: Hangi Din, Hangi Laiklik? Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Takdir Yetkisi Teorisi İle Devletin Dinlere Karşı tarafsızlığı Prensibi Üzerine”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Ekim 2011, Sy. 11, Yıl. 2

- Kırca Ç., "163. madde meseleleri", Yeni Yüzyıl, 6.10.1997
- Kloepfer M. , Verfassungsrecht Band II, Grundrechte, Verlag C. H. Beck, München 2010
- Kuru A. T. , Pasif Ve Dışlayıcı Laiklik, (çev. Babaoğlu E. Ç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011
- Küçük T. S. , "Batı'nın İki Yüzü: İslamofobi ve İfade Özgürlüğü", Cumhuriyet, 5.11.2012
- Listl J. , Das Grundrecht der Religionsfreiheit in der Rechtsprechung der Gerichte der Bundesrepublik Deutschland, Duncker und Humblot, Berlin 1971
- Morange J. , "Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001
- Müller-Volbehr J. , "Das Grundrecht der Religionsfreiheit und seine Schranken", DÖV 1995
- Öktem A. E. , Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Liberte Yayınları, Ankara 2002
- Özbudun E. , "Atatürk ve Laiklik", içinde: Atatürk Düşüncesinde Din Ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008
- Özbudun E. , Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayıncılık, 7. Baskı, Ankara 2007
- Özbudun E. , "Laiklik ve Din Hürriyeti, içinde Demokratik Anayasa (haz. Göztepe E./ Çelebi A.), Metis Yayınları, İstanbul 2012
- Özek Ç. , Türkiye'de Laiklik, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962
- Özsoy Ş. , 1982 Anayasası'nın Yapım Süreci, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2010
- Peters A./Altwicker T. , Europaeische Menschenrechtskonvention, 2. Auflage, C. H. Beck, München 2012
- Sadiq M. , Türk Devrimi, (çev. Keskin Ata F.), Destek Yayınevi, İstanbul 2013
- Schmidt-Bleibtreu/Hofmann/Hopfauf, Grundgesetz Kommentar, 12. Auflage, Carl Heymanns Verlag 2011
- Schulze-Felitz H. , "Meinungs- und Religionsfreiheit im verfassungsrechtlichen Vergleich", JÖR N.F. 59
- Scott J. W. , Örtünmenin Siyaseti, (çev. Tabur M.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2012
- Seçkin O. , "4+4+4 sitemine ilişkin değerlendirme", Sol Gazetesi, 24.11.2012
- Sirmen A. , "163 Tartışması", Cumhuriyet, 24.1.1990
- Soysal M. , 100 Soruda Anayasa'nın Anlamı, Gerçek Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 1987
- Tanör B. , Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994
- Tanör B. , "24. madde konusunda açıklığa ihtiyaç var", Yeni Yüzyıl, 22.6.1995
- Tanör B. , Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969
- Tanör B. , "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Laiklik ve Demokrasi (der. İ. Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001

- Tarhanlı İ. B. , Müslüman Toplum, "laik" Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993
İ. B. , Müslüman Toplum, "laik" Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993
- Tümer G., "Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/772/9838.pdf>
- Ulusoy A. , "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Üniversitelerde Türban Yasağına İlişkin Kararları Üzerine Notlar", AÜHFHD C. 53, Sy. 4, 2004
- Usta S. , "Çocuğun İnanç Özgürlüğü ve Bir Müdahale: Ana Babanın Çocuğun Dini Eğitimini Belirleme Hakkı", Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VII, Sy. 1
- Vural H. S. , Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013
- v. Campenhausen A. , Staatskirchenrecht, Verlag C. H. Beck, München 1983
- Yayla A. , Siyaset Teorisine Giriş, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2012
- Zaehle K. , "Religionsfreiheit und fremdschdigaenge Praktiken", AÖR 134 (2009)
- Zubaida S. , İslam Dünyasında Hukuk Ve İktidar, (çev. Birinci Kocoğlu B./Hacak H.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008
- Winter J. , Staatskirchenrecht der Bundesrepublik Deutschland, 2. Auflage, Luchterhand 2008